

Blant restene av Retiro Forfall og kulturminner

Stein Farstadvoll

Institutt for arkeologi og sosialantropologi, UiT - Norges arktiske universitet

Flassende maling, smuldrende mørtel, saltutslagen betong, oksidert armeringsjern og fälmede tekstiler – forfall kan være og ramme så mangt. I en tradisjonell forstand gir ordet forfall gjerne assosiasjoner til tap, skade og andre negativt ladede begreper, særlig når det dreier seg om kulturminner. Selv om det har blitt skrevet mye om de positive og interessante karakteristikkene til forfall, ruiner og ikke minst avfall innenfor samtidsarkeologi og relatert litteratur (se for eksempel Edensor 2005; DeSilvey 2006; González-Ruibal 2008; Burström 2009; Dawdy 2010; Olsen 2010:166-172; Cherry 2014; Kobialka 2014; Olsen og Pétursdóttir 2014; Viney 2014), så er dette ting som stort sett fortsatt blir oppfattet som negativt og problematisk. Disse holdningene kommer godt til syne blant annet gjennom mangfoldet av artikler i lokalaviser og nyhetsnettsider som omtaler besværlige ting i forfall, som for eksempel skjemmende bilkirkegårder (Heen 2010), forlatte romleirer (Flekkøy og Taylor 2014), farlige kråkeslottruiner (Hansen 2010), rusten piggråd fra krigen (Aaserud 2014), båtvrak (Sandvik 2015), eller falleferdige hoppbakker (Braathen 2014).

Denne artikkelen drøfter hvordan forfall kan bli sett på som noe mer enn et utelukkende negativt og nytteløst fenomen. Målet med dette er ikke å ignorere eller undergrave forfallens vemodige og negative aspekter, men i stedet fremheve nyanser som kan bli glemt og oversett

i vårt møte med forlatte ting og forfall. Noen av nyansene denne artikkelen drøfter er blant annet hvordan forfall fremhever ting på en kronologisk mangfoldig måte, og hvordan dette gir en mer variert forståelse av hvordan den materielle fortiden er affektivt tilstede som en del av samtiden.

Utgangspunktet og inspirasjonen til denne problemstillingen er Retiro, en landskapshage, park og sommervilla bygget rundt 1874 på Fannestranda i Molde. I dag ligger Retiro forlatt og er mer eller mindre overgitt til seg selv, men har i de siste 11 årene vært i fokuset til en rekke interessegrupper bestående av både akademikere og ikke-akademikere. Alle disse interessegruppene, blant andre kommunen, fylkeskommunen og ett privat eiendomsselskap, ønsker på en eller annen måte å rette på den «bedrøvelige» situasjonen til Retiro. Motivasjonen til denne artikkelen er å presentere et alternativt perspektiv som en motvekt til meningene som dominerer den offentlige oppfatningen av Retiro. En av samtidsarkeologiens oppgaver er å sette ting som blir sett på som marginalt, forkastelig eller uønsket i ett nytt lys, og derfor ha en samfunns- og kulturkritisk rolle (Harrison og Schofield 2010:286). I stedet for å se etter løsninger på forfallet til Retiro, retter artikkelen blikket mot hva man konkret kan finne og oppleve i det. I min forstand er dette viktig fordi forfall, ruiner og avhendede ting er noe man ikke kan unngå

å møte, og det er en av måtene både den nære og fjerne fortiden blir erindret og opplevd. En reflektert forståelse av hva som inngår i forfall, selv om det kan variere i karakter fra sted til sted, og fra ting til ting, er viktig om man skal danne en innsikt i hvordan den materielle fortiden er en del av samtiden.

Veien fra landskaphage og sommerbolig til samtidsruin

I dag er Retiro et sted som verken er ute av syne eller utenfor rekkevidde. Det befinner seg midt i et urbant strøk vis-à-vis Fannestrandvegen som er en av de store innfartsveiene til Molde. Fra utsiden viser parken seg som et stort og variert skogholt. Både om vinteren og sommeren kan forbipasserende se hentydninger av bygninger og strukturer bak et stadig større og tettere forheng av trær og krattskog (se figur 1).

Mitt første møte med Retiro var i 2011 under en liten spasertur som tilfeldigvis tok veien gjennom parken. Noe av det første som møtte meg var en rekke med åpne søkesjakter gravd

av fylkeskommunens arkeologer på jakt etter automatisk-fredede kulturminner. Synet av sporene etter en arkeologisk undersøkelse ga en fornemmelse av at noe var i ferd med å skje med Retiro. I rapporten fra undersøkelsene kan man lese at kommunen har planlagt å bygge en veitrasé, Knausenlinja, som vil kutte gjennom det sørvestlige hjørnet av parken. Alle de 13 søkesjaktene var negative, og rapporten konkluderer med at “Det ble ikke registrert automatisk fredete kulturminner under dette arbeidet, og det foreligger derfor ingen konflikt i dette området.” (Johnston og Johnston 2012:14). Sjaktene var kanskje tomme for fredede kulturminner, men i jordmassene kunne man se glasskår og andre fragmenter av ting som hintet til en annen fortid.

Beveger man seg inn i parken møter man en vegetasjon som veksler mellom tette kjerr med løv- og bartrær, lysninger omkranset av mektige grantrær, til kratt med viltvoksende parkslirekne (*Fallopia japonica*). Parkens fortid avslører seg sakte og tilfeldig gjennom overgrodde steinmurer, et mangfold av uvanlige tre- og plantearter, slyngende stier, forsenkninger

Figur 1. Retiro sett fra et skrått fugleperspektiv mot nord. Retiroparken er den sammenhengende vegetasjonen midt i bildet, hvor man også kan skimte den hvitmalte villaen. Kartdata: Google Earth, CNES/Astrium 2016.

og andre arkitektoniske inngrep i terrenget. Glimtvis ser man at det i villniset fortsatt er noe igjen av Retiroparken som man kjenner igjen fra gamle fotografier, reisebøker og andre historiske skildringer. Men denne fortiden er ikke alene, parken har blitt infiltrert av seinere tilkomne ting, et eklektisk mangfold av sykkelrammer, trehytter, plastposer, isoporinnpakninger, elektriske artikler, graffiti og tomgods.

Retiro ble anlagt på Fannestranda av den danske konsulen og handelsmannen Christian Johnsen og hans kone Jensine Wilhelmine. Fannestranda var en god plass for både hager og sommerboliger på grunn av stedets gunstige klima med fönvind og sørvendte åser som skjærmer mot den kjølige nordavinden (Jakobsen 1953:435; Vestad 1961:11). Langs stranda fant man også flere andre herskaplige gods med hager og sommervillaer, blant annet Lubbenes, Lergrovik og Kviltorp (Rønsen 2007:21-26). Landskapshagen til Retiro, ofte omtalt som Retiroparken, ble bygd på en del av Fannestranda som har blitt beskrevet som uryddig, kupert, mindre pent og preget av djupmyr (Parelius 1953; Vestad 1961:10). Retiroparken endte opp som byens største hageanlegg (Sylthe 1999:29), og dekker i dag et areal på omtrent 8,4 hektar.

Retiroparken ble anlagt i landskapelig stil (se figur 2), som ble kjent i England på slutten av 1600-tallet og utover på 1700-tallet gjennom tenkere, arkitekter og kunstnere som William Kent (Bruun 1987:172), Lancelot «Capability» Brown (Bruun 1987:172), Sir William Temple (1908) og William Gilpin (1794), for å nevne noen. Retiro ble laget med klassiske landskaps-hageelementer som slyngende stier, naturalistiske tjern og stedege natur, men parken viser også impulser fra sin samtid, spesielt fra de viktorianske og romantiske trendene i den siste halvdel av 1800-tallet (Lund *et al.* 1935:242-245). Ved siden av de nasjonalromantiske og stedege innslagene inkorporerte Retiro også eksotiske planter og trær, blant annet japansk sypress (*Chamaecyparis obtusa*), dragetrær (*Dracena*) og viftepalm (Phoenix) (Vestad 1961:14). I parken ble det bygget et veksthus med oppvarming, hvor blant annet varmekjære

planter fikk overvintre og fremmede frukter som vindruer, tomater og fiken kunne dyrkes (Parelius 1953; Eikrem 2015:51). Parken hadde et rikt repertoar av planter og hageaksenter og inneholdt blant annet et lite tjern bygget for å etterligne vill norsk natur, men som også var prydet med italienske statuer av Triton og Herkules. En mindre blomsterhage, også kalt prydhagen, var plassert sør for villaen som var bygget i en ekstravagant sveitserstil (Eldal 1998:168). Bare noen meter øst for villaen ble det anlagt en stor gartnerbolig.

Retiro ble besøkt av en rekke kjente personer, blant andre Keiser Wilhelm II og musikeren Ole Bull. I en periode i februar 1877 bodde Bjørnstjerne Bjørnson i villaen. Bjørnson var en venn av Christian Johnsen og de brevvekslet med hverandre. Fannestrandveien og Retiro var trolig inspirasjonen til Bjørnsons beskrivelse av Atlungenes gård og park i fortellingen *Støv* fra 1882 (Adam 1960:261). I denne fortellingen finner man også en personlig beskrivelse av de store og ruvende bartrærne i parken og den omkringliggende yngre løvskogen nede ved fjorden (se Bjørnson 1887:5).

Forfallet til Retiroparken kan man spore tilbake til mellomkrigstiden da interessen for parken tapte seg og vedlikeholdet ble for kostbart. Parken mistet deretter sin faste rytme (Vestad 1961:16). Som så mange andre steder ble også Retiro merket av krigen. Etter at statsrådenes funksjonærstab, blant andre Einar Gerhardsen, brukte Retiro som et midlertidig hovedkvarter under regjeringens flukt i april 1940 (Gleditsch og Gleditsch 1954:48-51), ble eiendommen overtatt av okkupasjonsstyrkene (Parelius 1953). Tyskerne bygget en garasje like nord for villaen og bruke parken som et skjul for lagring av maskineri (Parelius 1953; Vestad 1961:17). Parken var opprinnelig åpen for allmenheten på søndagene (Eikrem 2015:50), men det ble det slutt på når ett av Christian Johnsens barnebarn i 1953 overtok eiendommen. Retiro ble deretter inngjerdet og mer avstengt for offentligheten. På dette tidspunktet hadde Retiroparken forfalt så mye at den ble omtalt som en ruin av lokalhistorikeren Nils Parelius (1953). Øyvind Vestad

Figur 2. Et grovt kart over Retiro for forfallet. Produsert med hjelp av kartmaterialet av H. G. Dahl fra 1886 (Jakobsen 1953:438), flyfoto, fotografier og informasjon fra Vestads (1961:12) samtaler med gartner Jakob Chr. Jakobsen. Tegnet av: Stein Farstadvoll.

beskriver i sin hovedfagsoppgave fra 1961 om eldre hager i moldeområdet, hvordan han trengte kjentfolk til å finne frem til dryppgrotten i den sørøstlige delen av parken som var nedvokst av kratt (Vestad 1961:13). I et jubileumsskrift fra Molde og Romsdal Turistforening fra 1964 blir Retiro betegnende nok omtalt i preteritum (Parelius *et al.* 1964:107).

I 2005 ble Retiro solgt ut av familien Johnsens eie. Den nordlige halvdel, som for det meste består av parkanlegget, ble kjøpt av Molde kommune, mens den sørlige halvdel hvor alle de stående bygningene på eiendommen befinner seg ble solgt til det private selskapet Planor Bolig AS. I de 10 siste årene etter salget har det blitt ytret en rekke meninger om forfallet i Retiro. I etterordet til sin masteroppgave om sommervillaene på Fannestrand skriver Berit Rønsen dette om samtidens Retiro:

Forfallet har dessverre ført til at villaens historie for mange er gått i glemmeboken ... Store

grantrær tett i tett langs eiendomsgrensen, en rusten smijernsport som leder inn til krattskogen, murer overgrodd av eføy, og en fuktig gjengrodd fordypning i terrenget, er i dag skygger som minner om en glemt storhetstid. (Rønsen 2007:88)

Arkeologen Britt Solli har omtalt Retiro som et mulig tilfelle av kulturkriminalitet, hvor innaktiviteten til kommunen, fylkeskommunen og Planor har ført til en tilstand med akselerert forfall (Solli 2012). Molde kommune ved blant andre arealplansjef Jostein Bø, beskriver Retiro som et sted preget av dårlig vedlikehold, forsøpling og en tilstand som ikke inviterer til aktiv bruk (Hundvebakke 2012b; Molde kommune 2014a:13-14). I en masteroppgave i arkitektur fra 2012, hvor forfatteren ser for seg Retiro ombygget til et livssynsøytralt minnerom, blir samtidens Retiro referert til som en gjengrodd skog som er kaotisk, uryddig og lite besøkt (Kjørsvik 2012). Facebook-gruppen «La Retiroparken Leve» er et eksempel på

Figur 3. En port fortsatt låst med kjetting og hengelås på den vestlige kanten av parken. Til venstre for porten går det en sti gjennom et hull i gjerdet. Foto: Stein Farstadvoll, oktober 2015.

hvordan lokale privatpersoner og naboer har oppfattet samtidens Retiro (Hundvebakke 2012a). Målet med gruppen blir beskrevet som "... å få igang en storstilt dugnad for å få ryddet i Retiroparken, så den igjen kan bli til glede for byens innbyggere". En anonym leserkommentar i lokalavisen beskriver godt stemningen i dagens offentlige diskusjonen om Retiro: "Tenk for en idyllisk plass det har vært, og kan bli!" (*Romsdal Budstikke* 2009). Retiro som en samtidsruin kan således sies å ligge konseptuelt fanget mellom «har vært» og «kan bli». Men, kan man finne noe annet i forfallet, i skyggene av den glemte storhetstiden som Rønsen nevner?

I skyggen til storhetstiden

Om man tar en tur innom Retiro i dag vil man forstå at mange personer opplever parkens tilstand som tragisk, slik det kommer frem i et annet anonymt leserinnlegg i lokalavisen: "Som jentunge syntes jeg Retiro-området var

som et vakkert eventyr. Forfallet smerter meg." (*Romsdal Budstikke* 2010). Og det er ikke til å komme vekk fra at ting har gått tapt eller er falt ut av syne. Etter nærmere 70 år langt fravær av omsorgsfulle gartnere har vegetasjonen vokst ut av menneskelig kontroll og forvillet seg, statuer blitt knust, murer kollapset og bjørkekraft invadert de tidligere så fargesprakende blomsterbedene. Utover selve parken, så har forfallet til villaen og gartnerboligen fått særlig med oppmerksomhet. Da villaen ble restaurert på 50-tallet ble all snekkerglede, verandaer, samt den øvre etasjen i annekset fjernet. I kommunens planer om å restaurerer villaen ønsker man å gi den tilbake fasaden den opprinnelig hadde i 1880, mens innsiden skal modifieres til en standard som passer for en moderne barnehage (Molde kommune 2014b:9-10).

Likevel er det slående hvor mye av Retiro som fortsatt er bevart etter å ha vært etterlatt til seg selv i et dynamisk og urbant landskap. Om man sammenligner de tidligste flyfotografiene av

Figur 4. Halen til Tritons hippocamp. Kun denne biten og noen fragmenter fra pidestallen er det som er igjen av fontenen. Til høyre i bildet ligger den omtalte mursteinen. Foto: Stein Farstadvoll, mai 2015.

Figur 5. Skogstjernet i dag, overgrodd med mose og villnis. Sett fra øst mot vest. Foto: Stein Farstadvoll, mai 2015.

Fannestranda fra 1947 med de siste fra 2014, kan man observere hvor lite eiendommen har endret seg i forhold til det omkringliggende landskapet. Da Retiro ble bygget lå det landlig til, ca. 2 km øst for bykjernen til Molde, som på den tiden var en liten kjøpstad med rundt 1700 innbyggere (Det Statistiske Centralbureau 1878-1881:9).

På enkelte fuktige partier langs stiene i parken finnes sponplater og planker som har blitt lagt der for å dekke over gjørmepytter; kanskje det er gjort av den lokale velforeningen eller noen andre initiativtakere. Slike ting finner man over alt i parken, som kanskje derfor ikke er så forlatt som man får følelsen av før man går inn i den. Stien som kutter midt gjennom eiendommen fra øst til vest er i dag brukt som en snarvei og trimløype. Langs denne stien gikk det tidligere en allé med nåletrær, trolig edelgran, som ble rasert av nyttårsorkanen i 1991. Rundt stien finner man fortsatt enkeltstående, og klynger med grantrær. Kratt med både unge og eldre trær, etterkommerne til den opprinnelige alleen, åpner opp for en bruddstykkeaktig kontinuitet. Noen plantearter har overlevd godt i det forlatte landskapet, som Vestad observerte allerede for rundt 55 år siden:

Det er naturlig at enkelte planteslag har tatt overhånd ... Særlig fremtredende er *Abies alba* ... Videre har *Picea abies* greid seg godt, og det samme kan sies om *Pinus sylvestris* ... *Hedera helix* fortjener å bli nevnt. Den liker seg godt når den får stelle seg sjøl (Vestad 1961:16).

Parken kan bli beskrevet som en frodig og vital ruin, hvor forfallet ikke bare gjelder artefakter men også vegetasjonen.

Et av de mest kjente innslagene i Retiro-parken er «Atlantehavet», et lite tjern med to små holmer og en rekke vikler langs en slyngende «kystlinje» som i sin tid ble anlagt i det nordvestlige hjørnet av parken. I dag ligger tjernet delvis gjemt i skyggen av en lund av

forvokste trær, deriblant gran, bjørk, edelgran og furu. Enkelte steder på bunnen av det tørre tjernet stikker det opp rustne vannledninger, men det mest iøynefallende er en samling med fragmenter fra den sønderknuste Tritonfontenen; bare halen til hippokampen og deler av pidestallen ligger tilbake (se figur 4). Blant fragmentene ligger det en murstein, kanskje et medskyldig vitne om hvordan Triton endte opp som en ruinhaug. Det er åpenbart at Triton mangler flere deler; kanskje har noen tatt med seg fragmenter hjem. På en av holmene stod det en liten «jakthytte», som i en hageestetisk sammenheng kan betraktes som en *folly*¹. Jakthyten er for lengst borte, men man kan fortsatt se en svak firkantet tuft der den en gang stod. Under kraftige regnskylt blir tjernet delvis fylt med vann, som gir en hentydning til dammens opprinnelige og tiltenkte utseende. Stiene som går forbi tjernet er fortsatt godt brukt; selv i det åpenbare forfallet fortsetter «Atlantehavet» å tiltrekke seg oppmerksomhet. Rundt tjernet finnes flere nylige tilføyelser, som for eksempel en godt brukt bålplate, et par ramponerte benker, restene en løvhytte bygget av barn, en malplassert vindusramme av impregnert treverk, samt innskripsjoner skåret inn i omkringliggende trær.

Som et motstykke til det velkjente «Atlantehavet», finner man i den motsatte enden av parken det mer ukjente Skogstjernet, også kalt Fjellvatnet (se figur 5). Dette tjernet har med tiden gått i ett med den anmassende vegetasjonen. For å oppdage at det er noe mer med denne mosefylte forsenkingen hjelper det med et arkeologisk blikk. Gjennom forfallet kan man si at tjernets utseendemessige ambisjon har over alle forventninger blitt oppfylt, fordi det er vanskelig å se det i dag som noe annet enn et vilt tjern overvokst med myr og mose. Noen meter sør for Skogstjernet ligger den nevnte dryppgrotten, fortsatt like innkapslet i et kratt av grantrær som Vestad observerte på 1960-tallet (Vestad 1961:13). Den tørrmurte konstruksjon

¹ I sammenheng med arkitektur blir en *folly* beskrevet som bygning som ikke har noen annen funksjon enn å være et dekorativt og estetisk objekt. Kan oversettes fra engelsk til norsk som «dårete».

Figur 6. En oppbygd plattform støttet opp av en tørrmur overgrodd med gravmyrt. Muren ligger like sørvest for veksthuset i parken. Foto: Stein Farstadvoll, september 2011.

sjonen er fortsatt like hel, men rustne kroker kilt mellom steinene i taket og forsvinnende flekker med murpuss er falmende hint om et tidligere utseende.

Forfallets annerledeshet

Hvorfor blir forfall nødvendigvis oppfattet som noe negativt? Dette spørsmålet kan virke selvnlysende og naivt, men er noe man må spørre seg når man først reflekterer over forfall. Forfall, vannskjøtsel og øde(-)leggelse blir ofte sett på som en negativ konsekvens eller et symbol for noe annet enn hva som ligger i det rent materielle. Det kan for eksempel være symbol på fraflytting, fattigdom, økonomiske nedgangstider, mangel på respekt for normer i et samfunn, eller til og med ett tegn på svakhet hos den regjerende makten i en nasjon (Schönle

2011:219-230). Som sett ovenfor, så har tilstanden til Retiro blant annet blitt sett på som en konsekvens av spekulativt forfall og en passiv kulturvernmyndighet (Solli 2012). I dette blir valget å ikke forhindre forfallet en handling i seg selv. Det er ikke til å komme vekk fra at forfall ofte er sterkt politisk ladet, og blir således lett en grobunn for metaforer og allegorier.

Foruten det symbolske har forfallet selvsagt en materiell karakter som påvirker hvordan ting oppleves. Forfallet kan konkret oppleves som truende, fordi det både kan skape og tydeliggjøre farer. Falleferdige hus med smuldrende gulv og åpne avgrunner, råtnende og sykdomsspredende materie, jern rustet til spisse og sagende kanter, perforerte gjenstander som lekker skadelige kjemikalier. I Retiro er det tette villniset et sted som kan skjule trusler og «urenheter» – dette kan være alt fra uautoriserte tellleirer eller svarte-

listede planter som platanlønn (*Acer pseudoplatanus*) og gravmyrt (*Vinca minor*) (Gederaas *et al.* 2012:36, 179; Gaarder og Vatne 2013) (se figur 6). I denne forståelsen er forfall noe som potensielt kan true økologi, klima og i det hele den underliggende stabiliteten til verdenen man lever i. Det skumle med disse tingene er nettopp at de kan med sine frigitte og uforutsigbare kvaliteter påvirke både mennesker og sine omgivelser, noe som man ikke helt har kontroll på.

Er det noe mer med forfallet enn symbol for våre feilsteg eller frastøtende materielle kvaliteter? I dette er det lett å glemme at forfall er noe som ligger i naturen til tingene selv som ikke er knyttet til verdiladete observasjoner. Integriteten til Retiro ligger på et vis i spenningsfeltet mellom løse gjenstander, som det gjenværende inventaret i bygningene eller andre små og flyttbare gjenstander, og det faste, store og solide, som staute sypresstrær, murfundamentet til veksthuset eller lafteverket til villaen og gartnerboligen. Noen ting spiller på sin størrelse, hvor de smetter inn mellom og under andre gjenstander, slik som potteskårene som stikker opp av jorda på det oppmurte platået utenfor veksthuset. Små ting unnviker lett våre blikk, men som minner kan de være like virkningsfulle som de store (Olivier 2011:29). Det er åpenbart at man taper ting i forfallet, som for eksempel jakthytten på holmen i «Atlantehavet» eller huskestativet som stod midt i parken på den nå helt overgrodde lekeplassen. Selv om Retiro omformes og reduseres gjennom korrosjon, erosjon, biologiske prosesser og ikke minst menneskelige aktivitet, så er det ting som standhaftig blir værende der på tross av forfallet. Mye av det tapte er heller ikke helt forsvunnet, bare gjemt ute av syne under et akkumulerte lag med humus og vegetasjon. Fra et arkeologisk synspunkt så er ikke forgjengelighet det mest karakteristiske med ting, men snarere dets gjenstridige og «klebrige» kvaliteter (Olsen 2013, 2015). Forfall er ikke nødvendigvis noe som alltid reduserer mengden med ting, det kan heller virke stikk motsatt fordi det gir muligheten til nye ting å anmasse seg.

Forfall skaper en ruin-økologi hvor landskap, planter, dyr, ting og mennesker er med på å skape en alternativ stabilitet. Herluf Grüner observerer i en artikkel i Romsdal Budstikke fra 2011 at “[i] dag er det bare spor igjen etter parkens storhetstid”, men at “[f]or den som er litt mer observant vil fremdeles finne mange forskjellige trær og planter som ikke er helt vanlig i en skog på våre kanter.” (Grüner 2011). Det er uomtvistelig at gjenstander, planter og strukturer har gått tapt i forfallet, men det er også åpenbart at noen ting vedvarer som en påminnelse om stedets fortid(er). Forfallet åpner opp for en annerledes og bokstavelig talt «levende» kulturarv. Materielle kulturminner lever ikke bare videre på våre premisser men fortsetter å være på sine egne ikke-menneskelige måter.

I området rundt villaen kan man fortsatt finne ting som minner om snekkergleden som en gang preget bygningen. I det åpne vedskjulet i den østlige enden av garasjen, finner man blant annet planker og en bjelke fra det tidligere dekorerte mønet til villaen gjenbrukt som støttebjelker til vedstabler. Om man så ser opp vil man oppdage et stort sopplignende hageornamentet som en gang stod i blomsterhagen. Titter man inn gjennom vinduet i lagerrommet i gartnerboligen, kan man se lent inntil en av veggene «kronen» som prydet toppen av tårnet som ble fjernet fra villaen på 50-tallet. Lengre inn i selve parken finner man alt fra morkne stabler med bygningsmateriale til gardinfragment og henslengte vindusrammer fra gartnerboligen. Gjennom å dra ting ut av sin sammenheng bidrar ruinering og forfall til å fremheve ting som vanligvis ville ha vært ubemerket i en ferdig og komplett helhet (Andersson 2001:24, 45). Nærmest som i en museumsutstilling «ser» man ting som vanligvis ligger utenfor rekkevidde eller er tilslørt av en tilsynelatende helhet. Forfallet tilbyr en opplevelse av fortiden som er annerledes enn det vi møter i tilrettelagte og velpleiete kulturminner, eller i det som skildres gjennom bøker og andre sekundære fremstillinger.

Forfallet åpner opp for rom og situasjoner hvor hverdagslige ting blir fremhevet på en annerledes måte enn man forventer å se de. I

Figur 7. Det øvre bildet viser før og det nedre bildet etter at området vest for ruinen av veksthuset ble delvis ryddet for trær og søppel. Foto: Stein Farstadvoll, september 2011 og mai 2015.

dette kan vanligvis ubemerkelige, hverdagslige og trivielle gjenstander og minner få plass til å sette seg selv i fokus (Grabowski *et al.* 2014) – hvor man kan støte på en VHS-spiller, ett gulv dekket med ukeblader fra 70-tallet eller ville kratt med parkslirekne (*fallopia japonica*) i full blomst. Det som støter i forfallet, gir også en åpning mot ting som overasker og alluderer til en nærværende og materiell fortid. Forfallet og ruiner artikulerer en tilstedeværende fortid i samtiden som er umulig å gjenskape på andre måter. Morkne planker i kjelleren og utedoen til gartnerboligen som ellers ville ha blitt byttet ut for å holde forfallet på avstand, avsløres som et impromptu arkiv for både inskripsjoner fra 1800-tallet og moderne sprayboksgraffiti. Ruiner, forfall og ting forlatt til seg selv frister oss til å stille spørsmål, utforske og oppleve dem. En slik arkeologisk nysgjerrighet som har opphav i tingene selv kan være verdifullt på en annen måte enn som det tilsynelatende fullstendige og ferdig forklarte. Forfallet er ikke alltid en avslutning, men starten på en annerledes varighet som ikke kun tilbyr mangler og tapte muligheter. Det frister heller med uforutsette opplevelser og alternative utgangspunkt for å erindre fortiden.

Søppel, skjøtsel og estetikk

Tilstanden til Retiro blir i dag overveiende sett på som et problem som trenger en løsning for å frigjøre stedets «egentlige» potensial, enten det er som boligtomter, barnehage eller en istandsatt landskapskage. Søppel, hærverk og villnis er noen av tingene som står i veien for dette. Her er det ikke bare snakk om at ting blir skadet eller går tapt, men også noe som rammer estetiske forutsigelser. Lappeteppet av mosegrodde fotballsko, barnevogner og kasseroller i skogkanten, flassende maling, tette bjørkekratt og ugjennomtrengelige villnis av edelgran, avviker fra nåtidens funksjonelle parker og

hager med slagord som "... 'sol, lys og grønt' ..." (Bruun 1987:203). Retiro er beskrevet som en av byens største «grønne lunger», grøntområder og grøntareal (Molde kommune 2014a:14), men det er også bli sett på som byens største mørklagte område. Retiro mangler belysning og ligger nattetid som en mørk lomme blant de vanligvis flombelyste urbane omgivelsene. Noen av egenskapene Retiro har tilegnet seg i forfallet er at den gir ly til det som blir frastøtt fra andre steder.

I en reportasje i lokalavisen fra 2014 ble det bemerket at det var store mengder «søppel» i Retiroparken, som “[g]amle madrasser, ødelagte barnevogner, elektriske artikler, klær, emballasje og metallrester.” (Lange 2014). Selv om kommunen ikke ville kommentere hvem som stod bak dette (Henriksen 2014), ble «gjerningspersonene» i to anonyme kommentarer omtalt som «tiggere» (Romsdal *Budstikke* 2014a og 2014b). Det er kanskje ikke tilfeldig at kommunen har gjort inngrep, eller «strategisk skjøtsel», for å åpne opp enkelte partier av parken. Dette er godt synlig spesielt rundt veksthuset og et område i parken nord for villaen, der trær og kratt er kuttet ned (se figur 7). Dype hjulspor etter traktoren som fraktet søpla ut av parken kan man også observere i restene av den gamle kjøkkenhagen. Det kan være mange grunner til dette, men det er trolig at området ble åpnet opp for å gjøre stedet mindre attraktivt som tilholdssted for “ikke autoriserte personer”². For å forhindre at dette skulle skje igjen, ble det under paragraf 3 i forskrift om politivedtekt i Molde og Møre og Romsdal satt et forbud mot overnatting, camping og telting i blant annet parker og grøntområder i tettbygde strøk (Forskrift om politivedtekt 2014). Her ser man at noen ting kan bli så uutholdelige at selv et forfallent sted som Retiroparken blir ryddet for å opprettholde en estetisk standard. Til tross for at kommunen i 2014 gjorde et forsøk på å rydde vekk det uønskede samtidsarkeologiske tilfanget, finner man fortsatt gjenstander spredt

² Betegnelsen kommunen opererer med når de referer til mennesker som har tatt seg ulovlig inn i blant annet villa-bygningen (Molde Kommune 2014a:14).

Figur 8. Dryppgrotten sett fra vest mot øst. Foto: Stein Farstadvoll, mai 2015.

rundt om i parken, som en mødding gjemt bak murene i veksthuset, en blå vannpistol i skyggen av et stort grantré, eller en fotballsko kamuflert av et lag med grønn mose. Disse «ferske» minnene blir en del av Retiros materielle biografi; med sine rustne, morkne og algebeklede overflater finner den anmassende samtiden seg godt til rette i Retiros forfall.

Lokalhistorikeren Nils Parelius som vokste opp som nabo til Retiro på Lubbenes, husker fra sin barndom at turer i Retiroparken "... virket som et overveldende og fremmedartet eventyr." (Parelius 1953). I et annet barndomsmemoar blir Retiroparken beskrevet som et spesielt affektivt sted:

Når det gjelder denne parken, må jeg ty til det ordet som ikke var så vanlig den gangen: skummel. Trærne var så høge, så tette, solstrålene trengte seg ikke ned til de smale stiene ... Inne mellom stiene var det et lite tjern, uff, man snakket om spøkelser og drukning. (Wist 2004)

Landskapshager, spesielt de som ble inspirert av romantikkens strømninger på 1800-tallet, hadde ikke bare ambisjonen om å skape et sted for praktisk nytte selv om parken både hadde praktiske innslag som kjøkken- og frukthager. Disse hagene hadde også som mål å vekke følelser hos de besøkende, som opplevelser av det behagelige, fryktelige og uventede (Bruun 1987:178; Sylthe 1999:30). Retiro ble bygget som et estetisk objekt, et konstruert sted som skulle gjøre et inntrykk på sansene og følelsene til de besøkende. Immanuel Kant plasserte lysthager i samme kategori som malerkunsten; malerier avbildet naturen, mens hager var en vakker omorganisering av naturen (Kant 2000:196-201). I motsetning til et maleri så avbilder ikke Retiroparken noe, men er et konkret sted som presenterer sine former materielt, som Kant (2000:200) forklarer det. Man vet godt hva som skjer med et maleri om det forfaller, hvor motivet viskes vekk av falmende farger og flassende maling. En hage og park forfaller på en annerledes måte; her samler det seg nye ting, noen ting mister sin opprinnelige form men får

i bytte en annen. I stedet for at fargene falmer, kommer det kanskje til syne et helt nytt spekter av farger – dette trenger ikke å være noe nytt i den betydning at det kommer fra ingenting, men heller at det er noe som allerede ligger i tingene som kommer til syne.

Det pittoreske er en av de positive kvalitetene som har blitt assosiert med forfall, da spesielt med tanke på ruiner (Gilpin 1794:7-8; Schönle 2011:222; Woodward 2002:118-120). Forfall er et velkjent motiv i kunst, film og skjønnlitteratur (Yablon 2009; Hell og Schönle 2010; Schönle 2011), det har også hatt en sterk rolle i estetikken til landskapshager, hvor det i mange tilfeller ble konstruert kunstige ruiner som *folies* (Hunt 1992:179-180; Woodward 2002:126). Dryppgrotten i Retiroparken kan fra bli forstått som en slik simulert ruin; «grotten» er bygget inntil en bergvegg som et lite tørrmurt og tønneformet steinhvelv (se figur 8). Den enkle, men teknisk gjennomførte konstruksjonen sammen med et torvtekt tak, har en form som skaper assosiasjoner til arkitektur langt eldre enn sveitservillaer eller oppvarmede veksthus. Det er vanskelig ikke å bli slått av den smått ironiske tanken om at denne strukturen som opprinnelig ble bygget for å virke antikk og falleferdig, til slutt har blitt hva det etterlignet. Å knytte forfallet for tett til eksklusive estetiske kvaliteter av å enten være vakker, fryktelig eller stygg, kan være uheldig fordi det kan også redusere ting til troper og universelle generaliteter. Man må imidlertid være forsiktig med å si at forfallets estetikk er utelukkende en sosial konstruksjon uten noen form for tilknytning til en konkret materiell virkelighet.

For noen kan det være tungt å se et spektakulært og ærverdig sted som Retiro bli forlatt til forfallet. Som fylkeskonservator i Møre og Romsdal fylkeskommune Bjørn Ringstad skriver: "Vi kan ikke ta vare på alt 'det gamle' som er rundt oss, men når det dreier seg om kulturminner av stor lokal, regional eller nasjonal verdi er det fylkeskonservatorens plikt å si i fra" (Ringstad 2014). Det er alltid noe som blir umarkert og ureflektert forlatt til forfallet, men når det rammer det spektakulære skaper

Figur 9. Den nordvendte baksiden av Villa Retiro. I dag er nesten alle vinduene til bygningen blitt dekt over med sponplater og malingen har begynt å prelle av. Foto: Stein Farstadvoll, mai 2015.

det en storm av meninger. Mange ting blir kastet og forlatt uten at man ofrer det noen tanker eller bekymringer. Mye av den materielle fortiden kan sies å være en underbevisst del av samtiden (se Olivier 2011:188, 192). Den tinglige fortiden fremtrer ikke alltid ved første øyekast som vakker eller estetisk behagelig; dette kan sies å gjelde for mesteparten av materialet arkeologer håndterer (Olsen 2012:76). De fortidige omgivelsene må ikke alltid være tiltalende og behagelig for å være verken informativt eller tilby noe minneverdig.

Historie, samtid og det som støter

Tilstanden til Retiro i dag støter både sanser og prinsipper, men den akkumulerte og fortsatt opphopende fortiden åpner opp for mye mer enn bekymringer og dikotomier mellom det stygge og skjønne. Retiro er ikke bare en scene for en tragedie om forsømmelse og tap. I forfallets fravær av kalkulerte valg, finner man at noen ting

blir trukket fram i deres materielle varighet, mens andre får et dunklere nærvær. Dette til forskjell fra et estetisk kultivert og rensket landskap klargjort for formidling, hvor prinsippet om kronologisk renhet og enhet har fått råde. Den rekonstruerte hagen ved Chateautet i Molde kan brukes som et eksempel på dette. Denne hagen som stod ferdig i 1918 var bygget i en nyklassisistisk stil, men under den tyske bombingene under andre verdenskrig ble eiendommen rammet av 8-10 bomber (Sylthe 1987). Etter lengre periode med forfall i etterkrigsårene, er hagen i dag rekonstruert; krigens herjinger og bombekratrene er i dag kun erindret på et skilt i hagen med en liten tekst illustrert av et lite svar-hvit bilde. Chateautet er et godt bilde på kulturminneverns-idealet om det tidsmessige rene og stilistiske eksemplaret; et godt utsnitt av 1918 med minst mulig tidsmessige forstyrrelser. Til forskjell fra Chateautets mono-kronologi finner man i Retiroparken en kronologisk mangfoldighet,

hvor ting fra forskjellige tider og opphav ligger ved siden av hverandre i forfallet. For eksempel den flassende malingen på villaen viser en slik flertydig og materiell temporalitet; i takt med at den hvite malingen skaller av avdekkes villaens tidligere oker-brune farge (se figur 9).

Bekymringene rundt Retiros forfall kan beskrives som et sammenstøt mellom to objekter. Det første objektet er det historiske Retiro, som man kan beskrive med ord som «opprinnelig» og «autentisk». Det fremtrer gjennom beskrivelser i tekster og ikke minst i fotografier som det finnes rikelig av fra Retiros glansdager på slutten av 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet. Det historiske objektet Retiro blir evig ungt og uten de konkrete samtidige materialiteter som forvillet edelgran eller den smuldrende murpussen på fontenen i blomsterhagen. Dette kan sies å være en oppfatning av hvordan Retiro burde være; fritt for råtnende trestammer, gjengrodd stier, henslengte ølbokser, knuste statuer og potteskår. Dette er det konkrete objektet Retiro som i dag kolliderer med det historiske Retiro-objektets

tidløse og kronologiske rengjorte representasjoner. Forfallets tid og utstrekning blir en «ikke-tid» og et tomrom i en strengt historisk forståelse av parken. I det asynkrone forholdet mellom historiske representasjoner, segmenterte og fryste øyeblikksfotografi (Olivier 2001), og det forfallende Retiro, oppstår det utilpass spenning mellom det som var og er – et rom for sammenstøt, forstyrrelser og ufrivillig erindring (Benjamin 2002:211, 2003:315, 2007:202; Olsen 2010:118-119).

Som sett så kan ting som man assosierer med forfall også vise en affektiv og alternativ akkumulasjon av fortid. Forfall blir som regel ikke planlagt når noe blir produsert eller bygget, selv om det finnes unntak som for eksempel sett i Albert Speers (1970:55-56) teori om ruin-verdi eller når ting blir konstruert for å svikte og falle fra hverandre innen et planlagt tidsrom (Tischleder og Wasserman 2015). Kanskje Retiro er et sted man kan finne et «stille rom» (Kjørsvik 2012; Meisingset 2013) som skiller seg fra det hverdagslige og velregisserte bymiljøet. I

Figur 10. En kjærlighetserklæring risset inn i stammen til et grantre ved den østlige bredden til «Atlantehavet» Foto: Stein Farstadvoll, september 2011.

denne fredelige uordenen kan ting bringe opp i dagen uforutsette kvaliteter og minner. På flere steder i Retiroparken, særlig i området rundt «Atlantehavet», finner man navn, figurer og ord skåret inn i trestammer. Ristningene rundt om i Retiro består som regel av banale motiver som for eksempel «S+E ♥» (se figur 10). Disse ristningene har ingenting å gjøre med Retiro fra 1874, men gir et innblikk i at ting ikke stopper å skje selv om parken tilsynelatende er overlatt til seg selv. De er også ting som har fått muligheten til å bli til gjennom den gjenværende fortiden. Nye muligheter og premisser ble skapt etter at gartnerens omsorg for parken opphørte.

Man kan si det finnes nok et sammenstøt i Retiro, hvor oppfatninger om uberørt natur og villmark blir utfordret fordi forfallet kan bli sett på som en naturlig prosess hvor også ting produsert av mennesker inngår. Retiro er et sted som kan rette oppmerksomhet på skillet mellom konseptene om natur og kultur(minner). I de siste årene har lokale personer begynt å benevne Retiroparken for Retiroskogen (Holsbøvåg 2010:47). Parken har blitt omtalt samtidig både som en tragedie og en «grønn lunge»; I forfallet har Retiro inntatt en ambivalent posisjon som en villmark hvor dyre- og plantelivet blomstrer, samtidig som det er et falleferdig sted hvor en historie er i ferd med å bli borte. Grove og ruvende trær, de opprinnelige plantene som har holdt til i Retiro siden den ble bygget, utfordrer et stillestående bilde av den «autentiske» parken og hagen slik den fremstod på slutten av 1800-tallet. Hvordan vil den heterogene ansamlingen med materielle minner i Retiro fremtre i en forskjønnet og restaurert park med nye innslag som asfalterte slåballbaner og skateanlegg (Molde kommune 2015:23), til forskjell fra det man finner i forfallet?

Å si at forfall er en «god» ting kan virke som en selvmotsigelse, og på enkelte måter er det det også; forfall handler på en side om at ting blir borte og uklare, men på den andre siden åpner det også opp for et møte med samtidens arkeologiske fortid (se Lucas 2004). Som jeg har argumentert for i denne teksten så kan et sted som Retiro som både er forfallent og overlatt til seg selv fremheve

aspekter med fortiden som ikke kommer frem om det «settes i stand». Når ting får forfalle eller ligge i fred, gir det muligheten til at andre små historier kan oppdages, slik som restene etter en forlatt teltleir eller inskripsjoner på trestammer. Forfallet kan sette fokus på små hendelser, historier og nyanser i samtidens samfunn som ellers ville ha blitt sett på som uønskede i en kontrollert formidlingssammenheng hvor forfallet ikke blir sett på som en del av stedets biografi (se Shanks 1998). I et samfunn opptatt av å forskjønne, restaurere og bevare, så kan det være nyttig med et reflektert bilde på forfall som ikke bare fokuserer på tap, fare, eller det hestlige, fordi samtiden etterlater seg også et arkeologisk materiale som er en informasjonskilde og som tilbyr opplevelser man ikke finner andre steder.

Avslutning

Reguleringsplanen har lenge vært på overtid (Bjørnerem 2012; Landsvik 2014), og Retiro har nylig blitt pekt ut av fylkeskonservatoren som et aktuelt grøntanlegg som kan vurderes i sammenheng med Riksantikvarens registreringer av kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse, «KULA» (Harnes 2016). Forfall av ting som blir oppfattet som viktige kulturminner er som regel oppfattet som uønsket, men det er et uunngåelig aspekt som tilhører våre materielle omgivelser. En alternativ tilnærming er å la ting være som de er, og «bevare» forfallet slik det er (se Pétursdóttir, 2012:42-45, 2014). Men en tilnærming som baserer seg på ikke-intervensjon krever forståelse fra både forvaltningsmyndighetene og menneskene som må leve med eller i nærheten av tingene det gjelder.

Forfallet gjør det åpenbart at det finnes en tilstedeværende fortid som alltid vil ligge utenfor det som er offisielt anerkjent og ivaretatt som kulturarv. Hva man arver er noe man ikke alltid har kontroll eller oversikt over. Dette finner man også på et sted som Retiro, som er omtalt som et nasjonalt klenodium med stor kulturhistorisk verdi (Neergaard 2014). Første setning i andre paragraf i Kulturminneloven lyder slik: “Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig

virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.” (LOV-1978-06-09-50 2009). Den lovgitte definisjonen av kulturminner er altomfattende; klimatiske endringer, mikropartikler av plast i fjordene og naturalisert kjempebjørnekjeks kan ifølge loven være kulturminner. Selv i vår tid med stort fokus på resirkulering, gjenbruk og avfallsreduksjon, er det alltid noen ting som blir forlatt til seg selv. I og rundt det som forfaller finner man en tilfeldig, uforutsett og ikke-lineær akkumulasjon med ting (Olsen 2010:168, se også Olivier 2011), ting som er «ute av hånden» (Pétursdóttir 2014). Samtidsarkeologien gir en mulighet til å oppriktig møte, oppleve og tenke på slike steder som de er, som for eksempel nedlagte sildefabrikker på Island (Pétursdóttir 2013:17-25), sovjetisk infrastruktur på Kolahalvøya (Olsen 2015), eller et sted som Retiro.

Forfall og at ting blir overlatt til seg selv er et viktig fenomen fordi det er noe som alltid vil hjemseke omgivelsene mennesker oppholder seg i (Edensor 2005: 151-153). Tings varighet, endring og sammenfall, er noe man unngåelig må forholde seg til, bevisst eller ikke. Forfall er ikke så mye noe rent positivt eller negativt, men heller noe man ubestridelig må leve med. Mats Burström har fremhevet at samtidsarkeologisk materiale, som for eksempel en bilkirkegård, kan åpne opp og tilby eksistensielle refleksjoner (Burström 2009:141-142). Materialiteten til forfallet er ikke bare et speil hvor vi kun ser oss selv, men byr oss også til å tenke på og oppleve tingene selv og hvordan de er. Forfall og materiell arv er koplet sammen med eksistens, til hva som er, hvordan det er og når noe slutter å være. Gjennom å dvele ved forfallet og ødelagte ting støter man på noe grunnleggende i vår levde verden. Arkeologi og kulturminnevern er noen av måtene man i dag forholder seg til forfall, både når det gjelder tap og varighet.

Takk

Jeg vil gi en stor takk til mine veiledere Bjørnar Olsen og Þóra Pétursdóttir for gode og

konstruktive kommentarer. Jeg vil også takke de ansatte på kulturvernavdelingen til Møre og Romsdal fylkeskommune for åpne dører og informative samtaler.

Summary

This article discusses how dilapidated material heritage could be understood as something more than just an abject phenomenon. Archaeology of the recent past offers an opportunity to consider such things from a more nuanced perspective that don't dismiss them out of hand. These nuances shed new light on how dilapidated things shape our experience of the recent past. The discussion is based on Retiro, a derelict 19th century landscape garden and country estate located in the town of Molde on the northwestern coast of Norway. The description of Retiro is based on data gathered from field-surveys conducted by the author, articles from the local newspaper and other historical sources. Central themes are the relationship between persistence and loss regarding the dilapidation of the recent past, the aesthetic aspects of derelict things, and the tension between historical representation and the present material situation of the ruinous Retiro property. The article argues that dilapidated and abandoned heritage opens up a space and material condition for confronting the past that is different from meticulously curated and arranged things. Dilapidation is not necessarily something strictly positive or negative, but rather a fundamental fact of the material world that we inevitably have to live with or think about, one way or another.

Referanser

- Aaserud, M. 2014 Nå skal piggråden bort. I *Tromsø*, nettavis. Tilgjengelig fra: http://www.itromso.no/nyheter/article10236517_ece [Besøkt: 27.04.2016]
- Adam, P. 1960 *Den unge Bjørnson: Diktningen og barndomslandet*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Andersson, D. T. 2001 *Tingenes Taushet, Tingenes Tale*. Solum Forlag, Oslo.
- Benjamin, W. 2002 *The Arcades Project*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- 2003 *Selected writings*. Volume 4: 1938-1940. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- 2007 *Illuminations*. Schocken Books, New York.
- Bjørnerem, S. 2012 Retiro-forfallet bare fortsetter – venter på kommunens reguleringsplan for området, sier eieren Planor Bolig. *Romsdal Budstikke* 05. september 2012:22-23.
- Bjørnson, B. 1887 *Støv*. 1ste trykk. Nikolai Olsen bogtrykkeri, Kristiania.
- Braathen, T. 2014 Anlegget ble brukt i noen få år på 80-tallet. Nå har det blitt en fare for omgivelsene. *Nordlys*, nettavis. Tilgjengelig fra: <http://www.nordlys.no/anlegget-ble-brukt-i-noen-fa-ar-pa-80-tallet-na-har-det-blitt-en-fare-for-omgivelsene/s/5-34-15794> [Besøkt: 27.04.2016]
- Bruun, M. 1987 *Hagekunstens Historie*. Landbruksbokhandelen, Ås.
- Burström, M. 2009 Garbage or Heritage: The Existential Dimensions of a Car Cemetery. I *Contemporary Archaeologies: Excavating Now*, C. Holtorf og A. Piccini (red.), s. 131-143. Peter Lang Publishing, Frankfurt.
- Cherry, J. F. 2014 Archaeological Landscapes: Pushed Towards Ruination. I *Of Rocks and Water: Towards an Archaeology of Place*, Ö. Harmanşah (red.), s. 204-212. Oxbow Books, Oxford.
- Dawdy, S. L. 2010 Clockpunk Anthropology and the Ruins of Modernity. *Current Anthropology* 51(6):761-793.
- Det Statistiske Centralbureau 1878-1881 *Resultaterne af folketællingen i Norge i januar 1876*. Steenske Bogtrykkeri, Kristiania.
- DeSilvey, C. 2006 Observed Decay: Telling Stories with Mutable Things. *Journal of Material Culture* 11(3):318-338.
- Edensor, T. 2005 *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality*. Berg Publishers, Oxford.
- Eikrem, T. H. 2015 Villa Retiro – ein arena for nettverksbygging og allmenn rekreasjon. *Romsdalsmuseet årbok* 2015:45-57.
- Eldal, J. C. 1998 *Historisme i tre: 'svitserstil', byggeskikk-romantikk og nasjonal egenart i europeisk og norsk trearkitektur på 1800-tallet*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Flekkøy, K. G. og S. A. Taylor 2014 Enda en romleir fjernet. *NRK Østlandssendingen*, nettavis. Tilgjengelig fra: <http://www.nrk.no/ostlandssendingen/enda-en-romleir-fjernet-1.11626278> [Besøkt: 27.04.2016]
- FOR-2014-05-26-688 [2014] Forskrift om politivedtekt. Molde kommune, Møre og Romsdal.
- Gaarder G. og S. Vatne 2013 *Retiroparken i Molde Grunnlagskartlegging av naturmangfold*. Miljøfaglig Utredning AS, notat 2013-43.
- Gederaas, L., T. L. Moen, S. Skjelseth og L.-K. Larsen (red.) 2012 *Fremmede arter i Norge – med norsk svarteliste 2012*. Artsdatabanken, Trondheim.
- Gilpin, W. 1794 Essay 1: On Picturesque Beauty. I *Three essays: on picturesque beauty; on picturesque travel; and on sketching landscape: to which is added a poem, On landscape painting*, s. 1-58. 2. Utgave. R. Blamire, London.
- Gleditsch, N. og K. Gleditsch 1954 *Glimt fra kampårene*. Dreyers forlag, Oslo.
- González-Ruibal, A. 2008 Time to Destroy: An Archaeology of Supermodernity. *Current Anthropology* 49(2):247-263.
- Grüner, H. 2011 Prakhve i forfall. Men ennå med muligheter. *Romsdal Budstikke* 13. august 2011:29.
- Grabowski, R., B., Olsen, P., Pétursdóttir og C. Witmore 2014 Teillager 6 Sværholt: the Archaeology of a World War II Prisoner of War Camp in Finnmark, Arctic Norway. *Fennoscandia archaeologica* XXXI:3-24.
- Hansen, C. 2010 Frykter barn leker i ruiner. I *Tromsø*, nettavis. Tilgjengelig fra: http://www.itromso.no/nyheter/article402208_ece [Besøkt: 27.04.2016]
- Harnes, O. 2016 Nye kandidater til vernelista. *Romsdal Budstikke* 26. februar 2016:1-3.
- Harrison, R. og J. Schofield 2010 *After Modernity: Archaeological Approaches to the Contemporary Past*. Oxford University Press, Oxford.
- Heen, E. 2010 - Ser at noe må gjøres. Problemet med forsøpling av private eiendommer i Fræna skal endelig tas tak i. *Romsdals Budstikke*, nettavis. Tilgjengelig fra: http://www.rbnett.no/lokal/fraena/article191308_ece [Besøkt: 27.04.2016]
- Hell, J. og A. Schönle 2010 *Ruins of Modernity*. Duke University Press, Durham.
- Henriksen, V. 2014 Visste ikke hvor ille det var. *Romsdal Budstikke* 24. mai 14:14-15.
- Holsbøvåg, K.M. 2010 *Stadnamn i Molde kommune. Namn og kulturhistorie*. Romsdal sogelag, Molde.
- Hundvebakke, I. 2012a Ønskjer levande park. Vil engasjere folk til støttegruppe og dugnadsarbeid. *Romsdal Budstikke* 11. juni 2012:8-9.
- Hundvebakke, I. 2012b – Regulert til friområde. *Romsdal Budstikke* 12. juni 2012:5.
- Hunt, J. D. 1992 *Gardens and the Picturesque: Studies in the History of Landscape Architecture*. The MIT Press, Cambridge.
- Jakobsen, J. C. 1953 Litt om hagedyrkingen i Bolsøy før og no. *Bolsøyboka: En natur- og samfundshistorisk skildring av Bolsøy prestegjeld og herred*, J. Olafsen-Holm (red.), s. 424-441. Tredje del av bind 1 Bolsøyboka. Mindor Bolsø & Co.s Trykkeri, Molde.
- Johnston, A. og T. B. Johnston 2012 *Innberetning om registrering, Knausenlinja, Molde Kommune*. Arkeologisk registreringsrapport. Kulturavdelinga, Møre og Romsdal fylkeskommune, Molde.

- Kant, I. 2000 *Critique of the Power of Judgment*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kjørvik, A. 2012 RETIRO: *Seremonirom i Retiroparken i Molde*. Upublisert masteroppgave i arkitektur. NTNU, Trondheim.
- Kobialka, D. 2014 Let Heritage Die! The Ruins of Trams at Depot No. 5 in Wrocław, Poland. *Journal of Contemporary Archaeology* 1(2):351-368.
- Landsvik, S. O. 2014 Vrien Retiro-plan. Romsdal Budstikke 27. oktober 2014:12.
- Lange, O. R. 2014 Søppelet flyter i Retiroparken. *Romsdal Budstikke* 23. mai 14:3.
- LOV-1978-06-09-50 2009 [1978] Lov om kulturminner (Kulturminneloven).
- Lucas, G. 2004 Modern Disturbances: On the Ambiguities of Archaeology. *Modernism/modernity* 11(1):109-120.
- Lund, O., O. Hannestad, O. Skard og J. Strømme 1935 *Gartnærneringen i Norge*. Nationaltrykkeriet, Oslo.
- Meisingset, S. L. 2013 Fant stille rom på Retiro. *Romsdal Budstikke* 21. februar 2013:12-13.
- Molde kommune 2014a Plan- og utviklingsavdelingen, 12.08.2014. *Detaljregulering for Retiro*. Plannummer: 200611.
- 2014b Planbestemmelser, 29.8.2014. *Detaljregulering for Retiro*. Plannummer: 200611.
 - 2015 VEDLEGG 3: Involvering av barn og unge i planarbeidet, 13.08.2015. *Kommuneplanens arealdel for Molde, del 1, 2015-2025*. Plannummer: K201401
- Neergaard, R. 2014 Retiro en juvel. *Romsdal Budstikke* 02. mai 2014:14.
- Olivier, L. 2001 Duration, Memory and the Nature of the Archaeological Record. I *It's about time: The concept of time in archaeology*, H. Karlsson (red.), s. 61-70. Bricoleur Press, Göteborg.
- Olivier, L. 2011 *The Dark Abyss of Time: Memory and Archaeology*. AltaMira Press, Lanham.
- Olsen, B. 2010 *In Defense of Things. Archaeology and the Ontology of Objects*. AltaMira Press, Lanham, MD.
- 2012 The Return Of Things And The Savagery Of The Archaeological Object. I *Savage Objects*, G. Pereira (red.), s. 71-83. Sternberg Press, Berlin.
 - 2013 *Sticky Heritage*. Blogginlegg. Tilgjengelig fra: <http://ruinmemories.org/2013/07/sticky-heritage/> [Besøkt: 22.01.2016]
 - 2015 *Soviet Heritage in the Russian North*. Blogginlegg. Tilgjengelig fra: <http://objectmatters.ruinmemories.org/case-studies/soviet-heritage-in-the-russian-north/> [Besøkt: 13.04.2016]
- Olsen, B, og Þ. Pétursdóttir (red.) 2014 *Ruin Memories: Materiality, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*. Routledge, London.
- Parelius, N. 1953 Retiro på Fannestränden. *Urd* 20.
- Parelius, N., S. Berg og E. Leigh 1964 *Molde og Romsdals turistforening: 75 år Jubileumsskrift 1889-1964*. E. K. Hansens trykkeri, Molde.
- Pétursdóttir, Þ. 2012 Concrete matters: Ruins of modernity and the things called heritage. *Journal of Social Archaeology* 13(1):31-53.
- 2013 *Concrete Matters: Towards an Archaeology of Things*. Upublisert doktorgradsavhandling. Universitetet i Tromsø, Tromsø.
 - 2014 Things out-of-hand: The aesthetics of abandonment. I *Ruin Memories: Materiality, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen og Þ. Pétursdóttir (red.), s. 335-364. Routledge, Oxon.
- Ringstad, B. 2014 Forfall på retiro. *Romsdals Budstikke* 30. april 2014:51.
- Romsdal Budstikke 2009 på tråden – Molde som levende by! *Romsdal Budstikke* 11. mai 2009.
- 2010 SMSBR 2097 – Retiro. *Romsdal Budstikke* 23. august 2010:27.
 - 2014a på tråden – Tigging. *Romsdal Budstikke* 27. mai 2014.
 - 2014b SMSBR 2399 – Burde ryddet etter seg. *Romsdal Budstikke* 03. juni 2014.
- Ronsen, B. 2007 *Sommervillabebyggelse på Fannestranda: Villa Retiro og Villa Kviltorp – Rikdom, fornøyelse og rekreasjon*. Upublisert masteroppgave i kunsthistorie. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Sandvik, A. R. 2015 Her har «Åsemor» ligget i 25 år. Nå tas loven i bruk for å få båtvraket bort. *Nordlys*, nettaviss. Tilgjengelig fra: <http://www.nordlys.no/her-har-asemor-ligget-i-25-ar-na-tas-loven-i-bruk-for-a-fa-batvraket-bort/s/5-34-206058> [Besøkt: 26.04.2016]
- Schönle, A. 2011 *Architecture of Oblivion: Ruins and Historical Consciousness in Modern Russia*. Northern Illinois University Press, Chicago.
- Shanks, M. 1998 The life of an artifact in an interpretive archaeology. *Fennoscandia archaeologica* XV:15-30.
- Solli, B. 2012 Spekulativt Retiro-forfall? I *Romsdals Budstikke* 05. september 2012:23.
- Speer, A. 1970 *Inside the Third Reich. Memoirs by Albert Speer*. Simon & Schuster Paperbacks, New York.
- Sylthe, C. A. 1987 Chateautet i Parkveien. *Romsdalsmuseets årbok* 1987:35-53.
- Sylthe, C. A. 1999 Tendenser i romsdalsk byggeskikk. *Romsdalsmuseets årbok* 1999:9-54.
- Temple, W. 1908 Upon the Gardens of Epicurus. I *Sir William Temple Upon the Gardens of Epicurus, with other XVII th century essays*, I. Gollancz (red), s. 3-65. Chatto and Windus Publishers, London.
- Tischleder, B. B. og S. Wasserman 2015 Introduction: Thinking out of Synch: A Theory of Obsolescence. I *Cultures of Obsolescence: History, Materiality, and the Digital age*, B. B. Tischleder og S. Wasserman (red), s. 1-17. Palgrave Macmillan, New York.
- Vestad, Ø. 1961 *Eldre hager i Molde og omegn*. Upublisert hovedfagsoppgave. Norges landbrukshøgskole, Ås.
- Viney, W. 2014 *Waste: A Philosophy of Things*. Bloomsbury, London.
- Wist, H. 2004 På vandring i Retiroparken. *Romsdal Budstikke* 09. desember 2004:8.
- Woodward, C. 2002 *In Ruins*. Vintage, London.

Yablon, N. 2009 *Untimely Ruins. An archaeology of American Urban Modernity, 1819-1919*. The University of Chicago Press, Chicago.